

**ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐՆ
ԻՐԱՆՈՒՄ (XIX Դ. ՎԵՐՋ XX Դ. ՍԿԻՋԲ)**

Իրանը, շնորհիվ իր տնտեսական զգալի ներուժի և ուրույն ռազմավարական դիրքի, առանձնակի կարևորություն է ունեցել Ռուսական կայսրության միջինարևելյան քաղաքականության ուղեծրում: Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական հետաքրքրություններն Իրանի նկատմամբ հատկապես ակտիվացան Ղրիմի պատերազմում (1853-1856 թթ.) կրած ծանր պարտությունից հետո: Հիմնավորվելով Կասպից ծովում, գրավելով միջինասիական շրջանները և կիրառելով կապիտուլյացիոն համակարգի ողջ զինանոցը՝ Ռուսաստանն ուժեղացրեց իր տնտեսական և քաղաքական ներգրավվածությունն Իրանում: Այս ժամանակաշրջանից սկսած Կայսրության միջինարևելյան քաղաքականությունը թևակոխեց որակապես նոր փուլ: Սակայն տարածաշրջանային գերտերության կարգավիճակ ձեռք բերելու Ռուսաստանի հավակնությունները բախվեցին նրա վաղեմի հակառակորդ Մեծ Բրիտանիայի հակազդեցությանը: Ռուս-բրիտանական հակամարտությունն Իրանում վերաճեց գերակայության համար մղվող երկարատև մրցապայքարի, որը դրսևորվում էր միմյանց դիմակայելու սկզբունքայնությամբ և ընթանում էր փոփոխական հաջողությամբ:

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Իրանի ռազմավարական դերն ու նշանակությունը Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքական օրակարգում: Այդ երկրում գերակայության հաստատման ճանապարհին կիրառված տնտեսական և քաղաքական լծակների ձեռք բերման գործընթացի հիմնական նշանակությունը, միտումներն ու հետևանքները:

XIX դ. առաջին կեսից սկսած Ռուսաստանի հարավային սահմանների անվտանգության ապահովման խնդիրը դարձավ կայսրության արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններից մեկը, որի կենսագործման համար Ռուսաստանն անցավ տարածքային

ձեռքբերումների: Կովկասյան ամբողջ տարածաշրջանի և Միջին Ասիայի վերջնական միակցումը Ռուսաստանին՝ կայսրության արևելյան քաղաքականության ուղեծրի բաղկացուցիչներից մեկն էր, որն ընթացավ ռազմաքաղաքական բարդ և լարված իրադրության մեջ՝ մի կողմից ռուս-պարսկա-թուրքական պատերազմների, իսկ մյուս կողմից՝ ռուս-բրիտանական սուր հակամարտությունների պայմաններում¹: Տևական ժամանակ Մեծ Բրիտանիան փորձում էր կասեցնել Ռուսաստանի առաջխաղացումը դեպի Մերձավոր և Միջին Արևելք, ինչի հետևանքով պարբերաբար ծագում էին ռազմաքաղաքական բնույթի ճգնաժամեր՝ անխուսափելի դարձնելով այս տերությունների անմիջական միջամտությունը Իրանի ներքին խնդիրներին: XIX դարավերջին Ռուսական կայսրությունն առաջին անգամ ընդհուպ մոտեցավ Իրանի արևմտյան սահմաններին, բրիտանական ազդեցության ոլորտում գտնվող Աֆղանստանին, դրանով իսկ հիմք դնելով Հնդկաստանի համար «ռուսական սպառնալիքին»: Այս բոլորի տրամաբանական արդյունքը եղավ ռուս-բրիտանական հարաբերությունների սրումը: Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը հայտնվեցին պատերազմ սկսելու փաստի առաջ²: Ռուսաստանը խուսափելով Մեծ Բրիտանիայի հետ քաղաքական նոր բարդություններից և խոշոր դրամական ներդրումներից՝ վերանայեց Միջին Արևելքում հետագա առաջխաղացման մարտավարությունը և նախապատվությունը սկսեց տալ տնտեսական ներթափանցման հայեցակարգին: Դրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ XIX դ. 80-ական թվականներից ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը հաջորդած կարճատև լճացումից հետո, ռուսական արդյունաբերությունը սկսեց զարգացման վերելք ապրել և Ռուսաստանը արտաքին քաղաքական ոլորտում տարածքային նվաճումների քաղաքականությունից հնարավորություն ստացավ անցում կատարել տնտեսական ներթափանցման

¹ Մուրադյան Մ., Մինասյան Է., Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (XVIII-XIX դդ.), Երևան, 2005, էջ 238-240: Coene F., The Caucasus. An Introduction, London & New York, 2010, pp. 125-126.

² Жигалина О., Великобритания на Среднем Востоке начало XIX-начало XX в.. Анализ внешнеполитических концепций, Москва, 1990, с. 117-119; Мальтатули П., Внешняя политика императора Николая II (1894-1917), Москва, 2013, с. 140-141.

քաղաքականությանը: Թափ հավաքող ռուսական արդյունաբերական խոշոր բուրժուազիան, որը նոր հումքային և սպառողական շուկաների կարիք ուներ, մեծ հետաքրքրություն սկսեց ցուցաբերել Միջին Ասիայի և Իրանի նկատմամբ:

Իրանական խնդրում ռուս-բրիտանական խորացող հակամարտությունը հնարավորինս կարգավորվեց 1888 թ. ձեռք բերված պայմանավորվածությամբ, որով Ռուսաստանն ու Մեծ Բրիտանիան պարտավորվեցին հարգել Իրանի տարածքային ամբողջականությունը³: Իրանը վերածվեց Ռուսաստանի և բրիտանական Հնդկաստանի միջև միջանկյալ (բուֆերային) գոտու:

Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական շահերից էր բխում Իրանի ամբողջականության պահպանումը: Տնտեսապես և ռազմաքաղաքական առումով թույլ Իրանը վերածվեց միջանկյալ գոտու՝ նվազեցնելով շփման եզրերը ու տարածքային սահմանակցությունը բրիտանական Հնդկաստանի, Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև: Իսկ քաղաքական կեսունակությունն կորցրած Իրանի հետ դրացիական հարաբերությունների պահպանումը նախ ապահովելու էր ռուս-իրանական սահմանի անվտանգությունը՝ ազատելով սահմանագծին մեծաքանակ զորք կենտրոնացնելու անհրաժեշտությունից, ապա հնարավորություն էր տալու ունենալ կախյալ վիճակում հարակից պետություն, որի կառավարող վերնախավի քաղաքականությունը համաձայնեցվելու էր ռուսական շահերին: Ակտիվացնելով իր ռազմաքաղաքական և ֆինանսատնտեսական ներկայությունն Իրանում՝ Ռուսաստանը մտադիր էր շահական կառավարությունից ստանալ այնպիսի մենաշնորհային իրավունքներ, որոնցից օգտվում էր Մեծ Բրիտանիան:

XIX դարի վերջին Իրանն ապրում էր խորը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ. վտանգված էր երկրի ռազմական համակարգը և վարչական կայունությունը: Իրանի միջնադարյան քաղաքական և կիսաավատական կարգը, խոշոր ավատատերերի անջատողական ձգտումները, անձի և գույքի անապահովությունը, օտարերկրյա տերությունների միջամտությունը ներքին խնդիրներին

³ АВПРИ, ф. 44, "Персидский стол", оп. 488, д. 603, л. 54.

բավականին լուրջ խոչընդոտներ էին, որոնք արգելակում էին այդ երկրի բնականոն զարգացումը: Իրանցիների էթնոդավանական, ցեղային, լեզվական և աշխարհագրական մասնատվածությունը, նահապետական-տոհմատիրական հարաբերությունների մակարդակի վրա գտնվող քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերի առկայությունը ևս խոչընդոտում էին երկրի կենտրոնացմանը և ազգային համախմբմանը⁴: Չնայած իրականացվող որոշ բարեփոխումների և պետական ապարատի եվրոպականացման առանձին փորձերի՝ Իրանը մնում էր ագրարային թերզարգացած երկիր, որի տնտեսության բնորոշ գծերից էր՝ թույլ զարգացած ազգային կապիտալը: Նման պայմաններում, դաջարական կառավարությունը՝ գրեթե ամբողջովին կորցնելով քաղաքական և տնտեսական ինքնուրույնությունը, փորձում էր իշխանությունը պահել՝ խուսանավելով առկա ռուս-բրիտանական մրցակցության և ներքին հակասությունների միջև⁵:

Օտարերկրյա տնտեսական ու քաղաքական ներթափանցման արդյունքում չկորցնելով դե-յուրե անկախությունը՝ Իրանը դե-ֆակտո վերածվեց կիսանկախ պետության՝ դառնալով Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի համար ինչպես էժան հումքի, գյուղատնտեսական բնամթերքի արտահանման շուկա, այնպես էլ այդ երկրների արդյունաբերական ապրանքների խոշոր սպառող: Օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման արդյունքում իրանական տնտեսությունն ինտենսիվորեն ներքաշվեց համաշխարհային կապիտալիստական շուկա⁶: Օտարերկրյա տերությունների հետ առևտրաշրջանառության աճի տեմպերին զուգընթաց փոփոխության էր ենթարկվում նաև Իրան արտահանվող և ներմուծվող ապրանքատեսակների անվանացանկը:

⁴ Lambton A.K.S., Qajar Persia, Eleven Studies, London, 1987, pp. 14-32, 46-47.

⁵ Abrahamian E., A History of Modern Iran, Cambridge, 2008, pp. 31-33; Abbas Amanat, Pivot of the Universe, Nasir-Al-Din Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896, L. A., Berkley, Oxford, p. 417.

⁶ ۱۱۴۸-۱۱۵۱ ھ. محمد تقی لسان الملک سپهر، تاریخ قاجاریه، جلد سوم، تهران، ۱۱۵۱ ھ. Lambton A., Qajar Persia, pp. 48-49; Арабаджян З., Иран. Власть, реформы, революции (XIX-XX вв.), Москва, 1991, с. 7-26; Гореликов С., Иран. Экономико-географическая характеристика, Москва, 1961, с. 151-152; Годс Реза М., Иран в XX веке. Политическая история, Москва, 1994, с. 25-27.

իրանական գյուղատնտեսությունն անցավ արտաքին շուկայում բարձր պահանջարկ ունեցող գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշակմանը (բամբակ, բրինձ, ափիոն, ծխախոտ և այլն)⁷:

Օտարերկրյա մրցակցությանը չդիմացող արդյունաբերության մեջ կապիտալների հազվադեպ ներդրումները դատապարտված էին անհաջողության: Սաղմնային ձևավորման փուլում գտնվող տնտեսության այս բնագավառը չէր կարող մրցակցել Ռուսաստանից և Մեծ Բրիտանիայից ներմուծվող արդյունաբերական առավել էժան և որակյալ ապրանքների հետ: Հետևաբար ուժեղանում էր նաև իրանական ներքին շուկայի կախվածությունն այդ տերություններից:

XIX դ. երկրորդ կեսից միջոցների և համապատասխան մասնագետների բացակայության պայմաններում՝ ղաջարական կառավարությունը տնտեսության ենթակառուցվածքների գործունեությունը կազմակերպելու և պետական գանձարանի բացասական հաշվեկշիռը լրացնելու նպատակով՝ տնտեսության տարբեր ոլորտներում ներդրումային մենաշնորհային իրավունքներ սկսեց տրամադրել օտարերկրյա տերություններին: Նշենք, որ մենաշնորհային ներդրումներն (հեռագրային գծեր, բանկային գործ, ճանապարհների կառուցում, շահագործում և այլն) ինքնին տնտեսական և քաղաքական սպառնալիք չէին ներկայացնում երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու ճանապարհին, եթե իշխանության գլուխ կանգնած շահը և համախոհ իշխող վերնախավը, ինչպես նաև շիա բարձրաստիճան հոգևորականությունը ավելի նախանձախնդիր լինեին երկրի բարեկեցության և զարգացման հարցում: Նրանց մեծ մասն առաջնորդվելով անձնական և ոչ պետական շահերով՝ կաշառքի դիմաց պատրաստ էին օտարերկրացիներին գործնականում տրամադրել այնպիսի արտոնություններ և իրավունքներ, որոնցով վտանգվում էր պետության կարևորագույն ոլորտների լիարժեք ձևավորման հնարավորությունները: Անիրավահավասար պայմանագրեր կնքելով օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի հետ, իրանական

⁷ Abrahamian E., նշվ. աշխ., էջ 23-24: Keddie R. Nikki, Iran, Religion, Politics & Society, Collected Essays, London, 1980, pp. 210-211.

կառավարությունն աստիճանաբար կորցրեց նաև ինքնուրույն քաղաքական որոշումներ կայացնելու իրավունքները:

Ռուսաստանի վարած ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունն իրանում ընդհանուր առմամբ պայմանավորված էր կայսրության ներսում անցկացվող տնտեսության արդիականացման քաղաքականությամբ, որի գաղափարական հիմքը նոր սպառողական և հումքային շուկաների նվաճումն էր: Ռուսական տնտեսությունը պատմականորեն կապված էր իրանական շուկայի հետ և նրա առևտրաարդյունաբերական շրջաններն այս երկիրը դիտարկում էին որպես ապրանքահումքային կցորդ: XIX դ. 60-ական թթ.-ից կայսրությունում անց կացվող տնտեսական բարենորոգումների արդյունքում ռուսական արդյունաբերությունը սկսել էր արագորեն զարգանալ, սակայն այն պետական հովանավորություն կարիք ուներ: Արևելյան երկրներ տնտեսական ներթափանցումն ակտիվացնելու հարցում ռուսական իշխանությունները նույնպես որդեգրեցին պետության անմիջական հովանավորության և վերահսկողության ռազմավարությունը⁸: Ցարական կառավարությունը գտնում էր, որ Ռուսաստանի արդյունաբերական աճը, վաղ թե ուշ նրան կդարձնի ավելի մրցունակ, ուստի անհապաղ, օտարերկրյա կապիտալի հաշվին (խոսքը գնում էր հատկապես Ֆրանսիայից վերցրած արտաքին փոխառությունների մասին), անհրաժեշտ էր առաջատար դիրքեր զբաղեցնել սահմանակից ասիական պետությունների շուկաներում⁹: 1892 թ. «Հարավ-արևմտյան երկաթուղիների» կառավարիչ Ս. Յ. Վիտտեն ֆինանսների նախարարի պաշտոնը զբաղեցնելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ «Իրանում ռուսական քաղաքական և տնտեսական հարցերին վերաբերող» Հատուկ խորհրդակցության ստեղծմանը, որին անդամակցում էին պետական գերատեսչությունների ներկայացուցիչները¹⁰:

⁸ Ананьич Б., Ганелин Р., Дубенцов Б., Потолов С., Кризис самодержавия в России 1895-1917, Ленинград, 1984, с. 34-37.

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ История внешней политики России конец XIX-начало XX века, (от русско-французского союза до Октябрьской революции), Москва, 1997, с. 122; Waldron P., State finances, The Cambridge History of Russia, Imperial Russia, 1689-1917, vol. II, London, 2006, pp. 468-470; Ананьич Б., Ганелин Р., նշվ. աշխ., էջ 35-38:

Չնայած նրան, որ դեռևս XIX դարավերջին Ռուսաստանը Մեծ Բրիտանիայի օրինակով Իրանի տնտեսության տարբեր ենթակառուցվածքներում մենաշնորհների և այլ տնտեսական գործիքների միջոցով հաստատվելու քայլեր էր սկսել ձեռնարկել՝ Իրանի նկատմամբ վերաբեռնավորման քաղաքականությունն ավելի պաշտոնական բնույթ ստացավ 1895 թ. Թեհրան արտակարգ առաքելությամբ Անդրկասպյան շրջանի զորքերի հրամանատար Ա. Կուրոպատկինի այցելությունից հետո¹¹: Ռուսական կառավարության անմիջական հովանավորությամբ և վերահսկողությամբ մշակված ռազմավարության մեջ կարևորագույն դերը վերապահված էր իրանական տնտեսության ենթակառուցվածքներում ներդրումների, արտաքին փոխառությունների, մենաշնորհային, մաքսային, հարկային պայմանագրերի միջոցով շարունակական ներթափանցման հայեցակարգին: Ռուսական իշխանությունների կողմից այն դիտվում էր որպես Իրանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերություններն ընդլայնելու և Մեծ Բրիտանիային հակազդելու ամենարդյունավետ միջոց:

Հիմնական մենաշնորհային ներդրումները

1860-ական թթ. սկսած Ռուսաստանը փորձեց Մեծ Բրիտանիայի հետ մրցակցել և ձեռք բերել մենաշնորհային իրավունքներ Նախ և առաջ հեռագրային ոլորտում¹²: 1860 թ. Ռուսաստանն իր հեռագրային ցանցին էր միացրել Թավրիզ-Թեհրան գիծը, որը հետագայում ընդլայնվեց մինչև Սպահան: 1879 թ. ռուս գործարարները ձեռք բերեցին մենաշնորհային իրավունք Իրանի հյուսիսում՝ Աստրաբադ և Չիկիշլար քաղաքների միջև հեռագրային գծի կառուցման համար¹³: 1893 թ. Ռուսաստանի վերահսկողության տակ անցավ Աստրաբադի հեռագրային գիծը: Ռուսական իշխանություններն Իրանում հեռագրային գծերի կառուցման նկատմամբ առանձնակի հետաքրքրություն սկսեցին դրսևորել XX դ. սկզբին: 1907 թ. ռուսական կառավարությունը որոշում կայացրեց Իրանում հեռագրային գծերի

¹¹ История внешней политики России конец XIX-начало XX века, с. 121-122.

¹² St'u The Economic History of Iran 1800-1914, Chicago, London, 1971, pp. 153-154.

¹³ Кулагина Л., Россия и Иран (XIX-начало XXв.), Москва, 2010, с. 131-132.

կառուցումը իրականացնել սեփական միջոցների հաշվին: Մինչև 1907 թ. Ռուսաստանին էր պատկանում նաև Մեշհեդ-Սիսթան հեռագրային գիծը¹⁴: Ռուսական հեռագրային գործակալներն աշխատում էին նաև Ուրմիա, Թավրիզ, Ռեշտ, Թեհրան, Աստրաբադ, Քաշան, Քերման և այլ քաղաքներում անգլիացիների կողմից շահագործվող հեռագրային կայաններում¹⁵:

1873 թ. հայազգի ռուսահպատակ խոշոր դրամատեր Ստեփան Լիանոզովը, Թեհրանի ռուսական առաքելության աջակցությամբ, իրանական կառավարությունից 20 տարի ժամկետով ստացավ Կասպից ծովի հարավային հատվածում և նրա մեջ թափվող բոլոր գետերի ձկնորսական տեղամասերում (Ասթարա գետից մինչև Աթրեկ գետն ընկած հատվածում) ձկան որս կազմակերպելու իրավունք¹⁶: Ձեռնարկությունը գտնվում էր ցարական կառավարության հատուկ հովանավորության ներքո և համարվում էր ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած Իրանի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը, որտեղ իրանցի աշխատակիցների մշտական թիվն հասնում էր 4 հազարի, իսկ ռուսահպատակներինը՝ 700-ի¹⁷:

1889 թ. Լազար Պոլյակովը հիմնադրեց «Պարսկաստանի և Միջին Ասիայի արդյունաբերական և առևտրական ընկերությունը», որի մասնաճյուղերը գործում էին Թեհրանում, Ռեշտում, Մեշհեդում և այլ խոշոր քաղաքներում: 1890 թ. նա շահից ստացավ նաև 75 տարի ժամկետով ողջ Իրանի տարածքում ապահովագրական և տրանսպորտային գործի կազմակերպման մենաշնորհային իրավունք: Մենաշնորհի հիման վրա հիմնվեց «Իրանական ապահովագրական և

¹⁴ Մաշհադ-Նասրաթաբադ (Սիսթան) հեռագրային գիծը կառուցվեց 1902 թ.: Այս գիծը 1907 թ. օգոստոսին կնքված Իրանը ազդեցության գոտիների բաժանելու մասին ռուս-անգլիական համաձայնագրից հետո, ռուսական իշխանությունները զիջեցին Մեծ Բրիտանիային՝ փոխարենը ստանալով Մեշհեդ-Թեհրան հեռագրային գիծը: АВПРИ, ф. 44, "Персидский стол", оп. 488, д. 2293, л. 85.

¹⁵ Кулагина Л., նշվ. աշխ., էջ 132:

¹⁶ 1893 թ. մենաշնորհի ժամկետն լրանալուն պես այն երկարաձգվեց մինչև 1925 թ.: Новая история Ирана, Хрестоматия, Москва, с. 144-145.

¹⁷ Բայրուդյան Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, 2005, էջ 492:

տրանսպորտային ընկերությունը»¹⁸: Այն երկրի ողջ տարածքում խճուղային ճանապարհներ կառուցելու լայն հնարավորություններ ստացավ: Ընկերությունը վարկեր տրամադրելու իրավունք ուներ, ազատվում էր հարկերից¹⁹: «Իրանական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը» կազմակերպեց Կասպից ծովով Իրանի և Ռուսաստանի միջև շոգենավային հաղորդակցություն՝ հիմնելով «Կովկաս և Մերկուրի», «Նադեժդա», «Արևելյան ընկերություն» և այլ ընկերություններ, որոնք հետագայում միավորվելով կազմեցին «Պարսկական տրանսպորտային բյուրո»-ն: 1902 թ. ընկերությունում առաջացած ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով Ռուսաստանի ֆինանսների նախարար Ս. Յ. Վիտտեի առաջարկով կազմակերպությունը իր բաժնետոմսերը զիջեց պետությանը²⁰:

Իրանում Ռուսաստանի ֆինանսատնտեսական և քաղաքական շահերի ամրապնդման ամենաարդյունավետ գործիքը Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկն էր (Учетный-ссудный банк Персии), որի ստեղծման հիմնական նպատակն անգլիացիների հիմնադրած Իրանի Շահինշահական բանկի (The Imperial bank of Persia) գործունեությանը հակազդելն էր²¹: 1890 թ. ռուս գործարար Յակով Պոլյակովը Նասեր էդ-Դին շահից ստացել էր Իրանում 75 տարի ժամկետով բանկ հիմնադրելու մասին մենաշնորհային իրավունք: Պայմանագրի համաձայն՝ բանկն իրավունք ուներ Իրանի ողջ տարածքում վարկային գործարքներ իրականացնել արժեթղթերի, պարտատոմսերի և շարժական գույքի գրավադրման դիմաց, ինչպես նաև կազմակերպել աճուրդներ²²: 1891 թ. հիմնադրված Պոլյակովի բանկը գոյատևեց

¹⁸ Новая история Ирана, с. 147; Кулагина Л., նշվ. աշխ., էջ 144-146:

¹⁹ Кулагина Л., նշվ. աշխ., էջ 147:

²⁰ Ананьич Б., Российское самодержавие и вывоз капиталов 1895-1914 гг. (по материалам Учетно-ссудного банка Персии), Ленинград, 1975, с. 73-74.

²¹ Кулагина Л., Из истории закабаления Ирана английским империализмом (Шахншахский банк в последнее десятилетие XIX в.). Краткие сообщения Института Востоковедения, Москва, 1956, с. 5-7.

²² Եթե սկզբնական շրջանում բանկը վարկեր էր տրամադրում միայն շարժական գույքի դիմաց, ապա հետագայում լիազորություններ ստացավ գրավի դիմաց ընդունել նաև անշարժ գույք, որի արդյունքում Իրանի հյուսիսային նահանգների ընդարձակ հողատարածքներ անցան նրա ձեռքը: Թեև շարիաթով արգելվում էր օտար

ընդամենը երեք տարի: Գիտակցելով և կարևորելով այդ կազմակերպության տնտեսական և քաղաքական նշանակությունը՝ 1894 թ. ապրիլին Ս. Վիտտեի նախաձեռնությամբ բանկը ևս գնվեց Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարության կողմից և անցավ Ռուսաստանի Պետական բանկի վերահսկողության տակ²³: 1894 թ. Իրանի Հաշվավարկային բանկը գործնականում դարձավ Ռուսաստանի Պետական բանկի մասնաճյուղն Իրանում, որը ոչ միայն վճարեց Իրանի Վարկային ընկերության ձեռք բերման ծախսերը, այլև բանկին տրամադրեց 375 հազ. ռուբլի շրջանառության կապիտալ²⁴: Վերակազմավորված բանկը նշանավորեց Իրանում Ռուսական կայսրության քաղաքականության որակական նոր փուլ²⁵: Թեև բանկը համագործակցում էր Իրանում Ռուսաստանի դեսպանատան և հյուպատոսությունների հետ, սակայն գործնականում բացառապես անկախ մարմին էր և ենթարկվում էր Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարի հրահանգներին, իսկ նրա ղեկավարը համարվում էր ֆինանսների նախարարի գործակալը²⁶: 1895 թ. սկսած Հաշվավարկային բանկի միջոցով ռուսական իշխանությունները սկսեցին իրականացնել ռուս-իրանական առևտրային և ֆինանսական գրեթե բոլոր գործարքները: Աշխատանքը մեկնարկելով 1890 թ. արդեն 1900 թ. բանկը պետական հովանավորության շնորհիվ՝ իր գործունեության սահմանները ընդլայնեց ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև ներկայացուցչական կենտրոններ հիմնեց տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող կենտրոններում՝ Թավրիզում, Ռեշտում, Մեշհեդում, Էնզելիում, Ուրմիայում, Նասրաթաբադում, Ղազվինում,

հպատակներին անշարժ գույք ունենալ Իրանում, այդուհանդերձ Հաշվավարկային բանկը տարատեսակ միջոցներով օժանդակում էր նաև ռուս գործարարներին Իրանի հյուպատային շրջաններում հողատարածքներ ձեռք բերելու հարցում: Տե՛ս А. Б., նշվ. աշխ., էջ 15:

²³ The Economic History of Iran 1800-1914, p. 139.

²⁴ А. Б., նշվ. աշխ., էջ 17:

²⁵ Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկը ի սկզբանե կապված չի եղել օտարերկրյա և մասնավոր կապիտալի հետ և ֆինանսավորվում էր բացառապես Ռուսաստանի պետական գանձարանի և Պետական բանկի կողմից: Այն գործել է մինչև 1917 թ.: Ananich B., The Russian economy and banking system. The Cambridge History of Russia. Imperial Russia, 1689-1917, vol. II, Cambridge, 2006, p. 405.

²⁶ Drage G., Russian Affairs, , New York, London: John Murray, 1904, p. 532.

Սպահանում: Համապատասխան մասնաճյուղեր հիմնվեցին նաև Բաքվում, Մոսկվայում, Լոժում և Աստրախանում²⁷:

Ռուսական կառավարությունն առաջին հերթին բանկի առաջ իրանից բրիտանական ապրանքատեսակները դուրս մղելու, տեղական շուկան գրավելու խնդիր դրեց: Այդ քաղաքականության արդյունքում (1895-1900 թթ.) Ռուսաստանն առաջատար և մենաշնորհային դիրքեր զբաղեցրեց հյուսիսային նահանգներում:

1903 թ. Ռուսաստանում կրկին պետական մակարդակի վրա բարձրացվեց իրանում ֆինանսատնտեսական քաղաքականության հետագա ընդլայնման հարցը: Թեև 1903 թ. տնտեսական ծրագիրն իր բովանդակությամբ առանձնապես չէր տարբերվում 1895 թ. մոտեցումներից, սակայն այս անգամ խոսքը գնում էր պետական կապիտալների հաշվին ընդլայնման ավելի մեծ չափերի մասին և այդ քաղաքականության որոշիչ դերակատարումը ցարական իշխանությունը նախատեսում էր իրականացնել Պարսկաստանի Հաշվավարկային բանկի միջոցով: 1903 թ. փետրվարին Ռուսաստանի Ֆինանսների կոմիտեն Հաշվավարկային բանկի վերակազմակերպման մասին որոշում ընդունեց, ըստ որի՝ բանկը Ռուսաստանի Պետական բանկի ենթակայությունից անցավ Պետական գանձարանի վերահսկողության ներքո²⁸: 1903 թ. բանկն իր ձեռքում կենտրոնացրեց իրան արտահանվող ռուսական ապրանքների գրեթե բոլոր գործարքները՝ իր վրա վերցնելով ռուս արդյունաբերողների և իրանցի վաճառականների միջև միջնորդությունը: Այն նպաստավոր վարկեր էր տրամադրում նաև ռուսահպատակ և իրանցի առևտրականներին²⁹:

Ամփոփելով վերոհիշյալ փաստերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ ռուսական կառավարությունը աստիճանաբար իր ձեռքում սկսեց կենտրոնացնել իրանական կառավարության կողմից ռուսահպատակ մասնավոր ձեռնարկատերերին տրամադրված մենաշնորհային իրավունքները և իրանական տնտեսության մի շարք բնագավառներում պետական կապիտալների ներդրումային և

²⁷ The Economic History of Iran 1800-1914, p. 360.

²⁸ Аналич Б., նշվ. աշխ., էջ 52-56:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 55-56:

ֆինանսատնտեսական գործընթացների նկատմամբ պետական վերահսկողության քաղաքականություն էր իրականացնում:

Ֆինանսական ներդրումներ

XX դարասկզբին Իրանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական գերակայության հաստատման համար կարևոր էին ցարական պետական գանձարանից սնանկացման շեմին հայտնված իրանական կառավարությանը խոշոր փոխառությունների տրամադրումը, ինչը Իրանում ռուսական դիրքերն ամրապնդելու և շահական արքունիքում քաղաքական ազդեցությունն ուժեղացնելու ամենարդյունավետ միջոցներից էր:

Իրանական կառավարությանը վարկավորելու գործում ևս Ռուսաստանը մրցակցության մեջ մտավ Մեծ Բրիտանիայի հետ³⁰: 1895-96 թթ. ընթացքում Հաշվավարկային բանկն իրանական կառավարությանը տրամադրեց կանխավճարային կարճաժամկետ վարկեր՝ շահական գանձապետարանի պարտամուտիակների (բարաթ) դիմաց³¹: 1898 թ. աշնանը բանկն իրանական կառավարությանը տրամադրեց ևս 1.5 մլն. ռուբլի վարկ, որը սպասարկվելու էր Իրանի հյուսիսային մաքսատների և Կասպից ծովում ձկնարդյունաբերության վարձավճարներից ստացվող եկամուտներով³²: Սակայն այդ գումարը ծախսվեց Մեծ Բրիտանիայից նախկինում վերցրած փոխառությունների մասնակի մարմանը և շահական կառավարությունը ստիպված էր շարունակել գումարների հայթայթման գործընթացը:

1899 թ. աշնանը օգտվելով միջազգային ասպարեզում Մեծ Բրիտանիայի խառնակ կացությունից՝ մասամբ անգլո-ֆրանսիական քաղաքական մի շարք հակասությունների, մասամբ էլ՝ Աֆրիկայում Մեծ Բրիտանիայի ձեռնարկած լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների հետևանքով՝ ցարական կառավարությունը

³⁰ محمد تقی اسان الملك سپهر، نا سج التواريخ، تاريخ قاجاريه، جلد سوم، ص. ۷۲۴-۷۱.

Chirol V., The Middle Eastern Question or some Political Problems of Indian Defence, London, 1903, p. 51; Drage G., նշվ. աշխ., էջ 528:

³¹ Анянъич Б., նշվ. աշխ., էջ 18-19:

³² Նույն տեղում:

փոխառություն տրամադրելու նպատակով՝ բանակցություններ սկսեց շահական կառավարության հետ³³։ Արդյունքում, 1900 թ. հունվարի 29-ին Հաշվավարկային բանկի և շահական կառավարության միջև ստորագրվեց պայմանագիր, որով Ռուսաստանը 75 տարի ժամկետով, տարեկան 5% տոկոսադրույքով իրանին տրամադրեց 22.5 մլն. փոխառություն։ Այն երաշխավորվում էր իրանական մաքսակետերից (բացառությամբ Ֆարսի և Պարսից ծոցի նավահանգիստների մաքսակետերի) ստացվող եկամուտներով³⁴։ Ուշագրավ է նշել, որ պետության մաքսային ոլորտում բարենորոգումներ անցկացնելու նպատակով, շահական կառավարությունը Ռուսաստանի միջամտությամբ, մաքսային ոլորտի ղեկավարությունը հանձնեց ռուսական դրածո բելգիացի Ջոզեֆ Նաուսին։ Արդյունքում, բելգիական անձնակազմի 30 մասնագետ վերահսկողություն սահմանեցին իրանական մաքսատների վրա³⁵։ Դա չափազանց կարևոր քայլ էր, որը նպատակ էր հետապնդում ապահովելու ռուսական փոխառությունների երաշխիք հանդիսացող մաքսային եկամուտները³⁶։ Մինչև տվյալ փոխառության մարումը իրանական կառավարությունն իրավասու չէր առանց Ռուսաստանի համաձայնության արտասահմանում երկարաժամկետ արտաքին փոխառություններ կնքել, այն պետք է մարեր նախկինում արված բոլոր պարտքերը, ինչպես նաև իրավունք չունեին իջեցնելու փոխառության երաշխիք հանդիսացող մաքսավճարների սակագները³⁷։ Փոխառություններ տրամադրելուն զուգընթաց ռուսական իշխանություններն իրանում ձեռք էին բերում տարատեսակ մենաշնորհային իրավունքներ։

1901 թ. իրանին 10 մլն. ռուբլի փոխառություն տրամադրելու դիմաց 1901 թ. սեպտեմբերին ռուսական կառավարությունն առաջադրեց

³³ Kagarlitsky B., նշվ. աշխ., էջ 236: Entner M.L., Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914, University of Florida Monographs, Social Sciences, Gainesville, 28, 1965, Florida, p. 47.

³⁴ Справка о задолжности персидского правительства России, АВПРИ, ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, д. 4021, ч. 2, л. 240-247.

³⁵ Drage G., նշվ. աշխ., էջ 533:

³⁶ Keddie Nikki R., Yann Richard, Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran, New Haven, 1981, p. 70.

³⁷ Drage G., նշվ. աշխ., էջ 536: Ананьич Б., նշվ. աշխ., էջ 25-26:

հետևյալ սկզբունքային պայմանները. 1) ռուս-իրանական առևտրային (մաքսային) նոր պայմանագրի կնքում, 2) իրանական գանձապետարանի վրա Շահնշահական բանկի ազդեցության սահմանափակում, 3) շահի կողմից Թավրիզ-Ղազվին-Թեհրան խճուղային ճանապարհի և Կասպից ծովից Պարսից ծոց նավթային խողովակաշարի կառուցման համար մենաշնորհային իրավունքների տրամադրում: Թեև բանակցային գործընթացում ռուսական կառավարությունը բրիտանական ճնշումների արդյունքում ստիպված եղավ նահանջել իրանական նավթային ոլորտում մենաշնորհային դիրքեր զբաղեցնելու ծրագրերից³⁸, սակայն 1902 թ. մարտի 15-ին ցարական իշխանությունը նախատեսվող փոխառությունից իրանական կառավարությանը տրամադրեց 1 մլն. ռուբլու վարկ, իսկ ապրիլի 2-ին թողարկվեց տարեկան 5% տոկոսադրույքով, 75 տարի ժամկետով 10 մլն. ռուբլի ընդհանուր արժողությամբ փոխառություն՝ 1900 թ. տրամադրված փոխառության պայմանագրի ընդհանուր դրույթների համաձայն³⁹:

Այսպիսով, 1900-1902 թթ. ընթացքում շահին տրամադրված փոխառությունների արդյունքում Ռուսաստանին հաջողվեց ամբողջապես ֆինանսական կախվածության մեջ դնել իրանական կառավարությանը և գործնականում վերահսկողություն սահմանել Իրանի հյուսիսային մաքսակետերի վրա:

Ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունը և առևտրական հաշվեկշիռը

Չնայած Թուրքմենշայի պայմանագրով ձեռք բերված առևտրային արտոնություններին և Իրանի հետ անմիջական հարևանությանը, մինչև XIX դ. 70-ական թթ. Ռուսաստանին չէր հաջողվում իրանական շուկայում տիրապետող դիրքեր հաստատել⁴⁰: Իրանի հյուսիսային

³⁸ Մանրամասն տե՛ս Նավասարդյան Ն., Ռուսաստանի քաղաքականությունն Իրանում (XIX դ. վերջ XX դ. սկիզբ), ատենախոսություն, Երևան, 2013, էջ 33-34:

³⁹ Справка о задолженности персидского правительства России, АВПРИ, ф. 144, "Персидский стол", оп. 488, д. 4021, ч. 2, л. 240-247.

⁴⁰ Сухоруков С., Иран между Британией и Россией, от политики до экономики, СПб, 2009, с. 93-96, 173; Русско-иранская торговля в 30-50-е годы XIX века. Сборник документов, Москва, 1984, с. 7.

նահանգներում առևտրաշրջանառությունը խթանելու նպատակով XIX դ. ընթացքում ռուսական իշխանությունները պարբերաբար արգելում էին Ռուսաստանի վրայով Իրանի հետ տարանցիկ առևտուրը⁴¹: 1883 թ. հունիսի 3-ին ռուսական կառավարությունը վերստին արգելեց անդրկովկասյան տարանցիկ առևտուրը⁴²: Այդ արգելքը գործեց շուրջ քսան տարի՝ թույլ չտալով արտասահմանյան ապրանքատեսակների մուտքը Ռուսաստանով Իրան, ինչի արդյունքում Իրանի հյուսիս-արևելյան նահանգներում ռուսական արտահանումը մենաշնորհային բնույթ սկսեց կրել: Ռուսաստանի արդյունաբերության զարգացումը, ճանապարհային հաղորդակցության բարելավումը, մասնավորապես, անդրկասպյան և անդրկովկասյան երկաթուղիների կառուցումը, նպաստեցին Իրանում ռուսական արդյունաբերական ապրանքների մրցունակության բարձրացմանը: Բացի այդ, ցարական կառավարությունն ամեն կերպ խթանելով Իրան ռուսական ապրանքատեսակների արտահանումը՝ զգալի խրախուսադրամներ էր վճարում մաքսատուրքերի վերադարձման ձևով, հատկապես շաքարի և գործվածքեղենի արտահանման համար: XIX դ. վերջին ռուսական իշխանությունների հովանավորչական քաղաքականության շնորհիվ ռուս-իրանական առևտրաշրջանառության մեջ արձանագրվեցին համեմատաբար ավելի բարձր ցուցանիշներ:

Քննվող ժամանակաշրջանում իրանական գյուղատնտեսական ապրանքների հիմնական գնորդը Ռուսաստանն էր, որն աշխարհագրական և բեռնափոխադրումների հարմարավետության հետևանքով արտաքին առևտրի բնագավառում զբաղեցրեց Իրանի հիմնական գործընկերոջ դերը: Ռուսաստանի տնտեսական ներթափանցման ակտիվացմանը համընթաց Իրանի հյուսիսային նահանգների հումքային շուկան հարմարեցվեց ռուսական

⁴¹ Անդրկովկասով եվրոպական ապրանքների տարանցիկ առևտուրը ընդմիջումներով գոյատևեց 1820-1883 թթ.: Թույլատրվել է 1821-1831 թթ., այնուհետև արգելվել է 12 տարով և կրկին թույլատրվել է 1846-1883 թթ.-ին: The Economic History of Iran 1800-1914, p. 143.

⁴² Жалобова Г., Правовое обеспечение российских внешнеторговых интересов на рубеже XIX-XX вв., Провождение, 2005, 1, с. 193-207.

http://uristy.ucoz.ru/publ/kommercheskoe_pravo/zholobova_g_a_pravovoe_obespechenie_ros_sijskikh_vneshnetorgovykh_interesov_na_rubezhe_xix_xx_vv/22-1-0-994.

արդյունաբերության պահանջներին: Իրանից Ռուսաստանը ներմուծում էր բամբակ, բրինձ, ծուկ, չորացրած մրգեր, նուշ, կաշի, բուրդ, տնային կենդանիներ, գորգեր և այլն: Ռուսաստանն Իրան էր արտահանում հիմնականում բամբակյա գործվածքներ, շաքար, թեյ, ալյուր, թորած նավթ, երկաթ, ապակյա իրեր, մշակված կաշի և այլն: Ռուսաստանից Իրան արտահանվող ապրանքատեսակների մեծ մասը վաճառվում էին բավականին ցածր գներով⁴³: Արդյունքում, ռուսական շաքարը, լուցկին, թորած նավթն Իրանում ավելի էժան էին քան Ռուսաստանում, ինչն էլ նպաստում էր այդ ապրանքատեսակների բարձր սպառողականությանը⁴⁴:

Յոթ տարվա ընթացքում (1883-1890 թթ.) ռուսական ներմուծումն Իրան 3.6 մլն. ռուբլուց հասավ 10.9 մլն. ռուբլու: Իրանից Ռուսաստան արտահանումը 7.7 մլն. ռուբլուց՝ 10.8 մլն. ռուբլու⁴⁵: Հատկանշական է, որ Ռուսաստանն այն եզակի երկրներից էր, որի հետ Իրանը մինչև XX դ. սկիզբն ուներ առևտրային դրական հաշվեկշիռ:

Թավրիզը, Ռեշտը, Էնզելին, Արդեբիլը, Աստրաբադը խոշոր առևտրական այն կենտրոններն էին, որտեղ հաստատվում էին ռուս վաճառականները: Ռուս-իրանական առևտրական գրեթե բոլոր գործարքներին օժանդակում էին Իրանում և Անդրկովկասում հիմնված տարատեսակ առևտրային տները և ընկերությունները⁴⁶: Ատրպատականում, Գիլյանում, Մազանդարանում և ալյուր հիմնված հյուպատոսությունները նախանձախնդրորեն պաշտպանում էին ռուսահպատակ գործարարների և ձեռներեցների շահերն ու հետաքրքրությունները: Շատ հաճախ իրանաբնակ վաճառականները սեփական կառավարության հետապնդումներից խուսափելու

⁴³ Drage G., նշվ. աշխ., էջ 542:

⁴⁴ Бобынин Н., Персия, ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923, Тифлис, 1923, с. 225.

⁴⁵ Entner M.L., Russo-Persian Commercial relations, 1828-1914, University of Florida Monographs, Social Sciences, 28, 1965, pp. 8-9; Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 204-205:

⁴⁶ Whigham H.J., The Persian Problem: An Examination of the rival positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and Bagdad Realway, London, 1903, pp. 352-355.

նպատակով՝ նույնպես դիմում էին ռուսական իշխանությունների հովանավորությանը⁴⁷:

Իրանի հետ Ռուսաստանի առևտրական հարաբերությունները մինչև 1901 թ. իրավաբանորեն կարգավորվում էին 1828 թ. կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրի «Հատուկ ակտի» III հոդվածով⁴⁸, որով սահմանվել էր ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների արժեքին համապատասխան (ad valerom) 5% մաքսատուրք թե՛ ռուսական, թե՛ իրանական ապրանքների համար⁴⁹: Իրանին տրամադրվող ռուսական երկրորդ խոշոր փոխառության պայմաններից մեկի համաձայն՝ 1900 թ. Թեհրանում «Հատուկ ակտի» III հոդվածով գործող մաքսային ռեժիմը վերանայելու նպատակով՝ բանակցություններ սկսվեցին Ռուսաստանի Ֆինանսների նախարարության խորհրդի անդամ Վ. Յ. Գոլուբևի և Իրանի մաքսային համակարգի ղեկավար Զ. Նաուաի միջև⁵⁰:

1901 թ. նոյեմբերի 9-ին ստորագրվեց ռուս-իրանական մաքսային համաձայնագիր, որը վավերացվեց և ուժի մեջ մտավ 1903 թ.⁵¹: Նոր համաձայնագիրն Իրանի համար հաստատեց առևտրական հարաբերությունների բացառապես նոր սկզբունքներ: Նախ և առաջ չեղյալ էր հայտարարվում «Հատուկ ակտի» III հոդվածով սահմանված 5% մաքսատուրքը, ինչպես նաև սահմանափակվում էին ներմուծման ընթացքում և ներքին ճանապարհների վրա գանձվող տարատեսակ մաքսավճարների չափերը: Փոխարենը սահմանվեց մաքսատուրքի սակագների նոր համակարգ՝ արտահանվող և ներմուծվող յուրաքանչյուր ապրանքատեսակի համար հատուկ մաքսատուրքի

⁴⁷ Сеидов Р., Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века, Москва, 1974, с. 37.

⁴⁸ Մինչև Ռուսաստանում հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Թուրքմենչայի պայմանագիրը չէր կորցրել իր ուժը, բացառությամբ «Հատուկ ակտի» III հոդվածի, որը 1901 թ. նոյեմբերի 9-ին փոխարինվեց ռուս-իրանական մաքսային համաձայնագրով:

⁴⁹ Зонништраль-Пискорский А., Международные торговые договоры Персии, Москва, 1931, с. 177-179; Entner M.L., Russo-Persian Commercial relations, p. 13.

⁵⁰ Зонништраль-Пискорский А., նշվ. աշխ., էջ 166-168:

⁵¹ Համաձայնագրի տեքստը տե՛ս Сборник торговых договоров и других вытекающих из них соглашений, заключенных Россией и иностранными государствами, Петроград, 1915, с. 442-481.

չափ⁵²: Ռուսական 30 ապրանքատեսակներից, որոնք կազմում էին Իրան արտահանվող ապրանքների 9/10 մասը, 8 ապրանքատեսակ առհասարակ չէին գանձվելու, 11 ապրանքատեսակ գանձվելու էին ընդամենը 1 դրան սակագնով: Ռուսական արտահանման հիմնական ապրանքների գրեթե մեծ մասի համար սահմանվեց 5%-ից ցածր սակագին: Օրինակ, շաքարի համար, որն Իրան ռուսական արտահանման ամենակարևոր ապրանքատեսակն էր և կազմում էր ամբողջ արտահանման ծավալի 1/3-ը, 5%-ի փոխարեն սահմանվեց 3,4% մաքսատուրք, բամբակյա գործվածքների համար՝ 3,7% և այլն⁵³: Միաժամանակ Ռուսաստանն ազատվեց Իրանից Ռուսաստան արտահանվող և ռուսական արդյունաբերության համար առաջնային կարևորություն ունեցող այնպիսի ապրանքատեսակների մաքսատուրքերից, ինչպես բամբակը և բուրդը: Ռուսաստանին ընծեռնված առևտրային լայն արտոնություններն ամրագրվեցին համաձայնագրի գաղտնի հավելվածում, ըստ որի իրանական կառավարությանն արգելվում էր երկրի որևիցե այլ սահմանում հաստատել ավելի արտոնյալ սակագներ քան ռուս-իրանական սահմանում և առանց Ռուսաստանի համաձայնության կնքել որևիցե միջազգային պայմանագիր, որը կհակասեր 1901 թ. ռուս-իրանական համաձայնագրի դրույթներին⁵⁴: Չնայած սրան, 1903 թ. փետրվարի 9-ին Մեծ Բրիտանիային նույնպես հաջողվեց նմանատիպ մաքսային պայմանագիր կնքել Իրանի հետ⁵⁵:

Վերը նշված միջոցառումների արդյունքում XX դ. սկզբին Ռուսաստանը մենաշնորհային դիրք զբաղեցրեց Իրան շաքարի, թորած նավթի, երկաթի, լուցկու, շինարարական հումքի ներմուծման մեջ: Բավականին կարճ ժամանակահատվածում՝ 1903-1906 թթ. ռուս-իրանական ապրանքաշրջանառությունը աճեց 83%⁵⁶: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, Իրանի արտաքին առևտրաշրջանառության մեջ Ռուսաստանի հաշվեկշիռը 1901-1902 թթ. կազմեց 50%, իսկ 1910-1911

⁵² Зонништраль-Пискорский А., նշվ. աշխ., էջ 183-185: The Economic History of Iran 1800-1914, pp. 148-149.

⁵³ Зонништраль-Пискорский А., նույն տեղում:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 186:

⁵⁵ Drage G., նշվ. աշխ., էջ 537:

⁵⁶ Entner M.L., նշվ. աշխ., էջ 8-9: Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 204-205:

թա՝ 70%: Մեծ Բրիտանիայի և Հնդկաստանինը միասին՝ 22%⁵⁷, որի արտահանումը սահմանափակվում էր երկրի հարավային շրջաններից ավելի թանկ, փոքրամասշտաբ և բեռնափոխադրման տեսանկյունից ավելի դիմացկուն ապրանքատեսակներով (ափիոնի, արծաթի, մարգարտի, ռետինի, նուշի, խուրմայի և նավթի)⁵⁸: Անգլո-իրանական ապրանքաշրջանառության տեսակարար հաշվեկշռում մշտապես գերազանցում էր Մեծ Բրիտանիայի ներմուծումն Իրան⁵⁹:

Եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի հետ անհամամասն առևտուրը բացասաբար էր անդրադառնում իրանական տնտեսության վրա: Երկրում հաճախ էին կրկնվում տնտեսական ճգնաժամերը, որոնց պայմաններում սահմանափակվում էր ազգային կապիտալների կուտակման հնարավորությունը, դժվարանում պետության կողմից օտարերկրյա փոխառությունների և վարկերի դիմաց տոկոսների մարումը: Արձանագրվում էին գնային կտրուկ աճեր և առևտրական տների սնանկացումներ: Չնայած ներմուծման նկատմամբ արտահանման աճի արագ տեմպերին՝ Իրանի առևտրային հաշվեկշիռը շարունակում էր մնալ բացասական: Բնական է, որ այս ճեղքվածքը լրացվելու էր արտաքին փոխառությունների և օտարերկրյա տերություններին երկրի ենթակառուցվածքներում մենաշնորհներ տրամադրելու միջոցով:

Ճանապարհաշինություն

Իրանի կենտրոնական նահանգները կտրված էին ռուսական գերակայության տակ գտնվող կասպիական շրջաններից և բրիտանական ազդեցության գոտի՝ Պարսից ծոցից: Երկաթուղիների շնորհիվ Ռուսաստանը կարող էր թափանցել Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության ոլորտ, իսկ Անգլիան Ռուսաստանի, ռուսի և՛ Ռուսաստանը և՛ Մեծ Բրիտանիան հակազդում էին միմյանց երկաթուղային ծրագրերին Իրանում: Սակայն արիեստականորեն խոչընդոտելով Իրանում երկաթուղաշինության գործընթացին այս տերություններն Իրանի տարերային ճանապարհազրկության

⁵⁷ Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 114-204, 233-241:

⁵⁸ The Economic History of Iran 1800-1914, p. 137.

⁵⁹ Drage G., նշվ. աշխ., էջ 542-543:

պայմաններում, անհրաժեշտ էին համարում մի շարք խճուղային և ջրային հաղորդակցության ճանապարհների ստեղծումը:

1893 թ. Պոլսկովների «Պարսկական ապահովագրական և տրանսպորտային ընկերությունը» Ղազվինից Էնզելիի ծոց անիվային ճանապարհի կառուցման իրավունք էր ստացել, իսկ 1895 թ. ձեռք էր բերել նաև վերոնշյալ ճանապարհի շարունակությունը դեպի Թեհրան և Համադան կառուցելու իրավունք: Ճանապարհի կառուցման նպատակով հիմնվեց «Էնզելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերությունը»⁶⁰: 1895 թ. ընկերությունը ձեռք բերեց Էնզելիի նավահանգստի բարեկարգման, ինչպես նաև Ղազվին-Համադան ճանապարհի շահագործման, իսկ 1903 թ. Ռեշտ-Էնզելի ճանապարհի կառուցման և շահագործման մենաշնորհային իրավունք:

Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանն իրենց շահերից ելնելով Իրանը մատնում էին տարերային ճանապարհագրության: Նրանք մի կողմից խոչընդոտում էին միմյանց երկաթուղային ծրագրերին, իսկ մյուս կողմից միասնաբար հանդես էին գալիս եվրոպական մյուս պետությունների կողմից ղաջարական կառավարությանն առաջարկվող երկաթուղային նախագծերի դեմ⁶¹: Այս առումով թերևս բացառություն էր կազմում 1888 թ. բելգիացիների կողմից կառուցված, ռազմավարական էական նշանակություն չունեցող, Թեհրանը Շահ Աբդ. ալ-Ազիմ սրբավայրին կապող 6 մղոն (9,6 կմ) երկարություն ունեցող երկաթգիծը, որի շինարարությունն իրագործող բելգիական բաժնետիրական ընկերության բաժնետոմսերի 3/4-ը պատկանում էր ռուս գործարար Յ. Պոլսկովին⁶²:

Տնտեսապես ավելի թույլ Ռուսաստանը, որի երկաթուղային շինարարությունն սեփական երկրում իրականացվում էր օտարերկրյա, մասնավորապես՝ ֆրանսիական կապիտալի շնորհիվ, աշխատում էր հետաձգել լայնահուն երկաթուղային շինարարության գործընթացն

⁶⁰ Новая История Ирана, с. 147.

⁶¹ Firuz Kazem-Zadeh, Russian and Britain in Persia, 1864-1914. A study of Imperializm, New Haven and London, 1968, pp. 134-144: Бобынин Н., նշվ. աշխ., էջ 536: The Economic History of Iran 1800-1914, p. 183.

⁶² Томапа М., Экономическое положение в Персии, СПб., 1895, с. 102; The Economic History of Iran 1800-1914, p. 156.

հրանում⁶³։ Ռուսական կառավարությունը ռազմավարական մեծ կարևորություն ներկայացնող անդրիրանական երկաթուղին և հատկապես նրա հյուսիսային հատվածը նպատակահարմար էր գտնում կառուցել միայն պետական միջոցների հաշվին՝ առանց մասնավոր կապիտալների մասնակցության⁶⁴։ Մյուս կողմից՝ ճանապարհագրության պայմաններում Ռուսաստանը կարող էր երկարաձգել հյուսիսիրանական շուկայում ձեռք բերված մենաշնորհային դիրքերը։

1890 թ. փետրվարի 4-ին հրանում երկաթուղային շինարարության հարցը քննելու նպատակով հրավիրված Հատուկ խորհրդակցությունն արձանագրեց, որ «երկաթգծի հարավային հատվածը վերահսկելու և պաշտպանելու նպատակով Ռուսաստանին հարկավոր էր Պարսից ծոցում ռազմածովային հենակետ հիմնել, սակայն հաշվի առնելով բրիտանական ազդեցությունը Ծոցում՝ նշված հարցը պահանջում էր լուրջ քննություն և հետևողական քաղաքականություն»։ Երկաթուղային հարցը քննելիս՝ ռուսական կառավարությունը նախ և առաջ պետք է ուշադրությունը սևեռեր Ատրպատականի հետ հեռահաղորդակցությանը։ Այս տեսանկյունից ռազմավարական և տնտեսական լուրջ նշանակություն կունենար դեպի Թավրիզ երկաթգիծը, սակայն տվյալ փուլում քանի դեռ Այսրկովկասն ամբողջապես կապված չէր ռուսական երկաթուղային ցանցին, երկաթգծի կառուցման արդյունավետությունը նվազում էր։ Ստեղծված իրավիճակում նպատակահարմար էր համարվում Ջուջա-Թավրիզ մայրուղու շինարարությունը։ Ուստի «Ռուսաստանն իր բոլոր ջանքերն պետք է կենտրոնացներ որպեսզի Պարսկաստանում երկաթուղիների կառուցումն ընդհանրապես հետաձգվեր»⁶⁵։

Արդյունքում, ռուս գործարարների կողմից հրանին առաջարկվող երկաթգծերի կառուցման գրեթե բոլոր ծրագրերը 1890 թ. փետրվարի 4-ին գումարված «Հատուկ խորհրդակցության» կողմից կայացված

⁶³ Մանրամասն տե՛ս Նավասարդյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 43-46։

⁶⁴ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, "Красный архив", т. 1 (56), 1933, с. 35-45.

⁶⁵ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, с. 44-48.

որոշմամբ հետաձգվեցին⁶⁶: Նույն թվականի նոյեմբերի 12-ին կնքվեց ռուս-իրանական պայմանագիր, ըստ որի՝ Իրանը պարտավորվում էր տաս տարվա ընթացքում չկառուցել և այլ ընկերությունների ու մասնավոր անձանց չտրամադրել մենաշնորհային իրավունքներ՝ Իրանում երկաթուղային ճանապարհներ կառուցելու համար⁶⁷: Տվյալ պայմանագիրը փաստացի հավասարազոր էր Իրանում երկաթուղաշինության արգելքի: 1900 թ. Իրանում երկաթուղիների կառուցման արգելքը հատուկ պայմանագրով երկարաձգվեց ևս տաս տարով⁶⁸: Այսպիսով, Իրանը մինչև 1910 թ. առանց Ռուսաստանի համաձայնության իրավասու չէր սեփական երկրում երկաթուղիներ կառուցել և այդ իրավունքը տրամադրել այլ պետությունների:

XIX դ. վերջին տասնամյակներին գերտերությունների երկաթուղային ծրագրերն էլ ավելի բարձրացրեցին Իրանի տնտեսական և աշխարհաքաղաքական նշանակությունը: Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կողմին հանդես եկավ Գերմանիան, որի ծավալապաշտական ծրագրերն Իրանում սերտորեն կապվեցին Բաղդադի երկաթուղու շինարարության հարցի հետ: Նախատեսվում էր, որ այդ երկաթուղու ճյուղավորումները կառուցվելու են նաև դեպի Իրան, ինչը մեծ սպառնալիք էր ներկայացնելու և՛ ռուսական և՛ բրիտանական ռազմավարական ու առևտրատնտեսական շահերին: Օրինաչափ է, որ Իրանի երկաթուղաշինարարության նկատմամբ թե՛ Ռուսաստանը, թե՛ Մեծ Բրիտանիան իրական հետաքրքրություն սկսեցին ցուցաբերել Գերմանիայի կողմից Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունը նախաձեռնելուն զուգընթաց⁶⁹: Գերմանիայի կողմից Բաղդադի երկաթուղու կառուցման ծրագրերը նոր հարթության վրա դրեց գերտերությունների քաղաքականությունը տարածաշրջանում:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Бондаревский Г., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903), Ташкент, 1955; Drage G., նշվ. աշխ., էջ 537:

⁶⁸ Англо-русское соперничество в Персии в 1890-1906, "Красный архив", т. 1 (56), с. 34.

⁶⁹ Բաղդադի երկաթուղու շուրջ մրցապայքարի մասին մանրամասն տե՛ս Силин А., Экспазия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века, Москва, 1971; The Diplomacy of the Bagdad Railway 1890-1914, Göttingen, 1932; Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway; a Study in Imperialism, 1894-1954, New York, 1966.

Այսպիսով, թեև ռուսական կառավարությունը հիմնվելով տնտեսական ծավալման հեռավորարևելյան փորձի վրա՝ հակված էր իրանական երկաթուղաշինության ոլորտում պետական կապիտալներ ներդնելու գաղափարին: Սակայն չկարողանալով համապատասխան միջոցներ հայթայթել՝ այն նախ կրկին երկարաձգեց Իրանում երկաթուղիների կառուցման արգելքը, ապա նոր թափ հաղորդեց Իրանում խճուղային ճանապարհների կառուցմանը: Մինչև 1902 թ. ռուսական գանձարանը գնեց նաև «Էնգելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերության» բաժնետոմսերի 77 %-ը, ինչը թույլ տվեց Ֆինանսների նախարարությանը վերահսկել Էնգելի-Թեհրան ճանապարհային ընկերության գործունեությունը: 1902 թ. Հաշվավարկային բանկը ստացավ նաև ռուս-իրանական սահմանից (Ջուլֆա) մինչև Թավրիզ և Թավրիզից մինչև Ղազվին խճուղային ճանապարհի կառուցման և շահագործման իրավունք և հիմնեց «Թավրիզի ճանապարհային ընկերությունը»⁷⁰: Ճանապարհի առաջին մասի շինարարությունը մեկնարկելու էր 1904 թ. մարտից և ավարտվելու էր 1910 թ.: Երկրորդ հատվածի շինարարությունը սկսվելու էր 1906 թ. մարտից և նախատեսվում էր ավարտին հասցնել 1912 թ.⁷¹: Այսպիսով, 1905 թ.-ից առաջ Ռուսաստանի ֆինանսների նախարարությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց նաև Իրանի հյուսիսը կենտրոնին կապող հիմնական խճուղային ճանապարհները, որոնք գերատեսչության վերահսկողության տակ մնացին մինչև 1917 թ.: 1895-1910 թթ. Ռուսաստանն Իրանում ճանապարհաշինության ոլորտում ներդրեց մոտավորապես 21 մլն. ռուբլի⁷²: 1912-1913 թթ. իրանական կառավարությանը հատկացվող նոր փոխառությունների շրջանակներում Հաշվավարկային բանկը ձեռք բերեց նաև Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղային ճանապարհի

⁷⁰ Էնգելի-Թեհրան ճանապարհի (333 մղոն) կառուցման համար Ռուսաստանը ծախսեց 7.564.213 ռուբլի, Ղազվին-Համադան ճանապարհի (217 մղոն)՝ 2.468.867 ռուբլի, իսկ Ջուլֆա-Թավրիզ ճանապարհի (124,4 մղոն) ծախսերը կազմեցին՝ 4.604.729 ռուբլի: Кулагина Л., նշվ. աշխ., էջ 120:

⁷¹ Ананьич Б., Российское самодержавие и вывоз капиталов, 182; Drage G., նշվ. աշխ., էջ 528:

⁷² Кулагина Л., նշվ. աշխ., էջ 149:

շինարարության մենաշնորհը, իսկ 1913 թ. գարնանը նավագնացություն կազմակերպելու իրավունք ստացավ նաև Ուրմիա լճում: Թավրիզի երկաթգծի շինարարությունը սկսվեց Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, սակայն ավարտին չհասցվեց⁷³: Նասր էդ-Դին շահի օրոք ծնունդ առած անդրիրանական երկաթուղի կառուցելու ծրագրերը հնարավոր դարձավ կյանքի կոչել միայն 1926 թ. Ռեզա շահ Փահլավի կառավարման տարիներին:

Վերլուծելով XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Իրանում Ռուսաստանի վարած ֆինանսատնտեսական քաղաքականությունը, կարելի է եզրակացնել, որ այդ քաղաքականության առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ ինչպես առևտրի, այնպես էլ կապիտալների արտահանման բնագավառում հիմնական դերակատարը պետություն էր, ինչը նախ և առաջ պայմանավորված էր Ռուսաստանի տնտեսության հետամնացությամբ և մասնավոր կապիտալի թույլ զարգացվածության գործոններով: Ի տարբերություն տնտեսապես ավելի ուժեղ և քաղաքական առումով կայուն Մեծ Բրիտանիայի, որն առավելապես առաջնորդվում էր շահութաբերության ու ազատ մրցակցության սկզբունքով, որի կապիտալներն արտահանվում էին ֆինանսական հզոր կազմակերպությունների կողմից, ինչն էլ տնտեսական կայուն բազա էր ապահովում տարբեր աշխարհամասերում պետության ծավալապաշտական ծրագրերի համար, Ռուսաստանի քաղաքականությունն Իրանում հետապնդում էր հիմնականում իր մրցակցին հակազդելու նպատակ: Այսուհանդերձ, թեև Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի կենսագործած քաղաքականությունները ներթափանցման ռազմավարությունների առումով էականորեն տարբեր էին, Ռուսաստանին հաջողվեց այդ մրցակցության առաջին փուլում քաղաքական և տնտեսական տիրապետություն հաստատել Իրանում և գործնականում վերահսկողության տակ առնել իրանական տնտեսության մի շարք ոլորտներ:

⁷³ Ананьич Б., նշվ. աշխ., էջ 184:

**THE TRADE AND ECONOMIC INTERESTS OF RUSSIAN EMPIRE IN IRAN
(THE END OF THE 19th - THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES)**

The aim of this topic is a many-sided investigation of the economic policy of Russia on Persia in the end of the 19th - beginning of the 20th centuries, as well as a comprehensive analysis of the strategy, main tends, the process of formation and implementation of the chosen political course, as well as the process of positional changes of Russian states and formation of a new coordinated political course for Iranian direction after Crimean war. Particularly, the geo-political role of Iran as a "mediate" (a buffer) state in the outskirts of the British India and Ottoman Empire, where Russia, aiming to gain both geo-political and geo-economical positions, served as a guarantee for territorial integrity and inviolability of the estates of Persian shahs. Here, the process of strengthening of both economic and politic positions of Russia in Iran is considered in details, the results of an intensive development of Persian market by Russia are discussed. The aftermath of financial and economic politics of Tsar's government is also reviewed which aiming to achieve an absolute control over the southern regions of Iran.